

תקציר

**שים לב למחשבותיך; הן הופכות למילותיך. שים לב למילותיך; הן הופכות למעשיך.
שים לב ושפוט את מעשיך; מעשים הופכים להרגלים. היה מודע להרגליך; הם
הופכים לערכים שלך. הֵבֵן וקבל את הערכים שלך; הם הופכים לגורלך" (מהטמה גנדי)**

רצון והאחריות לאפשר ולקדם חינוך מוכוון ערכים נמצאים בבסיסה של מערכת החינוך הישראלית. הם מעוגנים **בסעיף 2 בחוק החינוך הממלכתי תשי"ג-1953** המציין את מטרות החינוך הממלכתי ובהן: "להנחיל את העקרונות שבהכרזה על הקמת מדינת ישראל ואת ערכיה של מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית ולפתח יחס של כבוד לזכויות האדם, לחירויות היסוד, לערכים דמוקרטיים, לשמירת החוק, לתרבותו ולהשקפותיו של הזולת, וכן לחנך לחתירה לשלום ולסובלנות ביחסים בין בני אדם ובין עמים".

בשנים האחרונות אימץ משרד החינוך את שלושת היעדים של תוכנית הלימודים על פי ארגון ה-OECD: להבנות ידע, לשפר מיומנויות ולטפח ערכים. בקרב קובעי מדיניות, חוקרים ואנשי חינוך קיימת הסכמה רחבה על האופן שבו לומדים, מלמדים ומעריכים ידע ומיומנויות; אך השאלה כיצד מחנכים לערכים וכיצד מעריכים הצלחה בתחום זה נותרה פתוחה.

לפיכך פנה משרד החינוך ליוזמה - מרכז לידע ולמחקר בחינוך של האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, בבקשה לכנס ועדת מומחים לנושא חינוך לערכים: קווים מנחים למדידה והערכה. תפקידה של ועדה זו הוא להמליץ על דרכים לעדכון הפרקטיקות ושיטות ההערכה של החינוך מוכוון הערכים כפי שנעשה בתחום הידע והמיומנויות. אך לפני שניגשה הוועדה לטפל בסוגיית המדידה וההערכה, היה עליה להבהיר מהי משמעות המונחים "ערכים" ו"חינוך מוכוון ערכים" במערכות חינוך בארץ ובעולם. כלומר, הוועדה סבורה שלא ניתן להתייחס למדידה והערכה של חינוך מוכוון ערכים מבלי להתייחס למהות ולפרשנות הנוגעת לתכנים עצמם.

משרד החינוך מכיר בשונות הערכית הקיימת בין החברות בישראל ובתוך כל חברה. לא זו אף זו, הוא רואה במגוון תופעה מבורכת, אשר יש לתת לה ביטוי בחינוך מוכוון ערכים ובלבד שלא יעמוד בסתירה לעקרונות המופיעים בחוק. הוועדה פעלה מתוך תפיסה כי אין חינוך ניטרלי מבחינה ערכית, וכי יש להעלות את המודעות לקיומו ולמאפייניו של תחום חשוב זה במערכת החינוך על כל מרכיביה - למן תוכנית הלימודים והערכה ועד לאקלים הבית ספרי.

מדידה והערכה איכותיות הן עמוד תווך מרכזי בהתמקצעות, בשיפור ובאחריותיות של מערכות ושל יחידים; ואולם, בשל הסכנות הכרוכות בתהליכי מדידה והערכה בעיקר בחינוך מוכוון ערכים, והסיכון שיעשה שימוש לרעה בתוצאותיהם, על משרד החינוך לנקוט אחריות וזהירות בעת גיבוש תוכניות חינוכיות ובעת הפיקוח עליהן.

1. ההנחות ועקרונות היסוד שהנחו את הוועדה בפעילותה

כדי לבחון מהן המתודולוגיות המתאימות והכלים הנכונים למדידה והערכה בתחום חינוך מוכוון ערכים התבססה הוועדה על מדיניות משרד החינוך בתחום זה, ולהם הוסיפה הוועדה הנחות יסוד ומושגי מפתח הניתנים ליישום פדגוגי ולמדידה והערכה.

סעיף זה יפרוש את התשתית להמלצות שיוצגו בהמשך, והוא יחולק ל-3 חלקים:

1. מדיניות משרד החינוך

2. הנחות יסוד ועקרונות שהנחו את חברי הוועדה

3. מושגי מפתח הניתנים ליישום.

מדיניות משרד החינוך בתחום החינוך מוכוון הערכים מבוססת על 13 מטרות החינוך המפורטות בחוק חינוך ממלכתי, ומהן גם נובעת דמות הבוגר הרצוי של מערכת החינוך. בשנים האחרונות מתקשה המשרד לגבש הסכמה בנוגע לערכים הרצויים ולאופן המדידה שלהם. הדבר נובע מהשונות האידיאולוגית בין החברות בישראל ובתוך כל חברה וכן בעקבות עליית כוחו של הציבור באמצעות הרשתות החברתיות.

בשנת 2020 פרסמו אגף בכיר תכנון ואסטרטגיה והמזכירות הפדגוגית את המסמך המתאר את דמות הבוגר הרצוי במערכת החינוך (משרד החינוך, 2020). מסמך זה מהדהד את נייר העמדה של ה-OECD משנת 2019 על חינוך בעולם בשנת 2030 (OECD, 2019). ראוי לציין כי המסמך שגיבשו במשרד החינוך בנושא דמות הבוגר הוא המסמך המעשי ביותר בתחום הערכים. המסמך מפרט חמישה אשכולות ערכים מרכזיים, את רכיבי הליבה של כל אשכול וכן את הביטוי בפועל של כל ערך.

חמשת אשכולות הערכים ורכיבי הליבה הם:

- **אהבת הדעת וחדוות הלמידה:** גילוי סקרנות ועניין בלמידה, רוחב אופקים וחתיירה לידע, הסתמכות על ידע מבוסס נתונים, שאיפה למצוינות ולמיצוי יכולות אישיות.
- **מחויבות לערכי מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית:** היכרות ומחויבות לערכים יהודיים ודמוקרטיים ברוח מגילת העצמאות, כיבוד סמלי המדינה ושמירת החוק, שירות משמעותי והשתתפות בתהליכים דמוקרטיים בחברה.
- **כיבוד ערכי המורשת והתרבות במדינת ישראל:** מחויבות לערכי המורשת והזהות התרבותית של התלמידים והתלמידות, היכרות וכבוד למגוון תרבויות ומורשות במדינה.
- **כבוד האדם והמשפחה:** כבוד לאדם ולזכויות היסוד, שמירה על קדושת החיים, כיבוד ההורים והמעגל המשפחתי.
- **צדק חברתי וערבות הדדית:** יושרה והגינות, סולידריות ועזרה לזולת, מעורבות חברתית ואזרחית, מחויבות לטבע וקידום צדק סביבתי.

בבואם לנתח את המחקר העדכני בתחום זה, התבססו חברי הוועדה על חמשת אשכולות הערכים שהגדיר משרד החינוך.

נוסף על מדיניות משרד החינוך גיבשו חברי הוועדה כמה הנחות יסוד ועקרונות שעל פיהם נכתבו פרקי הדוח ונוסחו ההמלצות:

- א. **אופייה של המדינה ותפקידה** - מדינת ישראל, ברוח מגילת העצמאות, היא בית לעם היהודי. עם זאת היא גם מדינה דמוקרטית, המורכבת מקבוצות בעלות זכות שווה לבטא את ייחודן ההיסטורי, התרבותי והערכי, בלי לפגוע בזכויות הקבוצות האחרות. בתוך כך על המדינה לאפשר לאזרחיה לבחור את מערכת הערכים המתאימה להם ולתת לה ביטוי חינוכי מתאים.
- ב. **תפקידה של מערכת החינוך** - תפקיד המערכת בתחום החינוך מוכוון הערכים הוא להעצים את יכולת התלמידים לבחור את ערכיהם באופן עצמאי, להפעיל שיקול דעת ולנהוג בכבוד לזולת.
- ג. **אחריות מערכת החינוך** - המערכת הציבורית היא האחראית, באופן ישיר או כגורם מבקר ומפקח, לקדם את החינוך מוכוון הערכים ברוח העקרונות שצוינו בחוק. על פי עקרון האחראיות היא אחראית גם למדוד ולהעריך את פעולותיה בהקשר זה.
- ד. **אופי תוכניות הלימודים** - תוכניות הלימודים ותהליכי הלמידה צריכים לייצג את המגוון התרבותי המאפיין את המדינה. גיבוש הזהות, אורח החיים והערכים של התלמידים והתלמידות צריך להיעשות דרך ההיכרות שלהם עם קהילתם ועם קהילות אחרות שאינן חולקות את אותה מערכת ערכים.

נוסף על מדיניות משרד החינוך והנחות היסוד שהנחו את חברי הוועדה בעבודתה, הצביעו חברי ועדה אחדים על חשיבותם של שלושה מושגי מפתח בעת יישום פדגוגי, מדידה והערכה של התחום:

- **הכלה** - מדידת ההכלה בקרב התלמידים והצוות החינוכי יכולה להיעשות באמצעות מדידת היכולת לקיים יחסים פרודוקטיביים וקשרי גומלין עם מי שמערכת הערכים שלו שונה משלהם. בתי ספר המכילים תלמידים ממשפחות בעלות מבנה מגוון ומרקע אמוני או לאומי שונה, כולל זרמים דתיים שונים ואידיולוגיות פוליטיות מגוונות, מפגינים גישה חינוכית מכילה מבחינה ערכית.
- **רגישות** - רגישות ערכית נמדדת ביכולתו של האדם לבטא בהתנהגותו את עולמו הערכי, להכיל עולמות ערכיים של אחרים ולקיים עימם יחסי גומלין פוריים. כך למשל, דרישה להפרדה מגדרית בעת מפגש בין בית ספר ממלכתי לבית ספר ממלכתי-דתי או הגשת אוכל לא כשר במפגש כזה, יעידו על רגישות ערכית נמוכה.
- **מעורבות פעילה** - נמדדת על פי יכולתו של התלמיד לפעול לשיפור החברה והקהילה שלו, בהתאם למערכת הערכים שלו ולהשקפת עולמו החברתית-פוליטית. חשוב לעודד את התלמידים והתלמידות לנקוט עמדה וליזום פעולות שיבטאו אחריות ואמפתיה לרווחת הכלל במקום לנקוט עמדה פאסיבית וניטראלית של "העומד מן הצד".

2. ההמלצות המרכזיות

ההמלצות הוועדה נחלקות לשישה תחומים: הפרט, בית הספר, המדיניות, תרבות וחברה, פדגוגיה ומדידה והערכה.

תחום הפרט

ההמלצה המרכזית בתחום הפרט היא ליצור מרחב בטוח לביטוי אישי לתלמידים ולצוות החינוכי. ממצאי מחקר מעידים כי פרקטיקות המעצימות את האוטונומיה של התלמידים והצוות החינוכי - כגון עידוד מחשבה עצמאית, מתן הסבר הנוגע למדיניות ולנהלים והצגת אלטרנטיבות - יעילות יותר מפרקטיקות של כפייה ביצירת שינוי ערכי.

הוועדה מכירה בנחיצותה של אינטראקציה בין תלמידות ותלמידים המחזיקים בהשקפות ערכיות שונות לצורך התנהלותה של חברה פלורליסטית. בתי הספר צריכים לייצר מרחב בטוח שבו יוכלו מנהלות, מורים, תלמידות ותלמידים לבטא את עצמם ולתת מקום גם לאחרים לעשות זאת. על כן, דיון ושיח פתוחים צריכים לכלול גם תרגול של הבעת דעות שונות, הקשבה, סובלנות לדעות מגוונות והשמעת דעות ביקורתיות. נוסף על כך יש לבסס יחסי אמון בין המורים לתלמידיהם ובין התלמידים לבין עצמם באופן שיאפשר להביע גם עמדות מיעוט או כאלו שנחשבות פחות מקובלות.

בהתאם לכך, הוועדה ממליצה לצייד את הצוות החינוכי בכלים פדגוגיים ובשיטות הוראה חווייתיות שיאפשרו לו להנכיח דילמות ערכיות ומצבי התמודדות עם האחר ולטפח שיח סובלני ומכיל. הכשרת הצוות החינוכי ופרחי ההוראה צריכה להתמקד בפרקטיקות הוראה העוסקות בביטוי עצמי, הנמקה וגיבוש טיעונים מבוססים. נושא זה צריך להיכלל בתהליך ההכשרה ובפיתוח המקצועי של הצוות החינוכי בגנים ובבתי הספר.

כדי שהצוותים החינוכיים יוכלו לשלב את החינוך מוכוון הערכים כחלק מהותי בעבודתם, עליהם לקבל גיבוי מצד הממסד (הן ברמה הלאומית, הן ברמה המקומית). בתוך כך יש לאפשר לצוותים החינוכיים להביע עמדות אישיות מנומקות, גם אם הן ביקורתיות, ולהסיר חסמים הגורמים להם לחשוש מנקיטת עמדה אישית ובלבד שאיננה שוללת את האחר. מתן אוטונומיה פדגוגית לאנשי החינוך הוא תנאי בסיסי לקידום חינוך מוכוון הערכים.

תחום בית הספר

בתחום בית הספר ההמלצה העיקרית היא לפתח מודעות לערכים אישיים ובית ספריים. ממצאי מחקר מראים כי ישנן קבוצות ערכים שמנוגדות זו לזו ולכן קשה במיוחד לחנך לערכים מנוגדים באותה העוצמה. על כן, חשוב להכיר את היחסים שבין הערכים שאליהם נרצה לחנך - האם הם מנוגדים או משלימים זה את זה. אם קבוצת ערכים עולה בחשיבותה בחינוך הבית ספרי, הקבוצה המנוגדת נוטה לרדת בחשיבותה, כלומר היחסים שבין הערכים נותרים קבועים ויציבים.

כך למשל, ערכים המבטאים פתיחות לשינוי וצורך בחידוש מנוגדים לערכים המבטאים רצון לשימור הסדר הקיים; ערכים המבטאים שאיפה לקידום עצמי ושמירה על אינטרסים אישיים מנוגדים לערכים המבטאים שאיפה להתעלות מעל העצמי ודאגה לאחרים. לכן הוועדה ממליצה לעודד את התלמידים לחשוב באופן ישיר

ומכוון על ערכיהם ולהיות מודעים לניגודים ולמתחים בין הערכים. בקרב הצוות החינוכי יש לפתח מודעות ליחסים שבין הערכים השונים, שתאפשר להתאים את החינוך מכוון הערכים לתלמידים ולתלמידות.

המחקר הביין לאומי מצביע על כך שקידום ערכים בבית הספר צריך להיעשות בין היתר באמצעות שילוב היבטים ערכיים בכל מערך הלמידה. חינוך מכוון ערכים צריך להילמד בנושא או כמקצוע לימוד בפני עצמו וגם להשתלב במקצועות לימוד אחרים ובפעילויות החברתיות. כך למשל, אפשר לקדם ערכים ולעסוק בהם בשיעורי מתמטיקה וחינוך גופני, ולא רק בשיעורי אזרחות וספרות. לשם כך יש להגדיר ערכים מובילים אשר יידונו בכל תחומי הידע ויחברו ביניהם.

לכן ממליצה הוועדה לשלב בתוכנית הלימודים הפורמלית והבלתי פורמלית נושאים מהחינוך מכוון הערכים. הווי אומר, חינוך לערכים אינו נושא בלבדי של שעת מחנך או שיעור אזרחות אלא חוצה את כל מקצועות הלימוד, בכל הכיתות וכן בהיבטים החברתיים של בית הספר (טקסים, טיולים, פעילויות חברתיות וקהילתיות וכדומה).

אף כי הקשר בין ערכים והתנהגויות הוא ללא ספק מורכב, התנהגויות מסוימות עשויות לשקף ערכים שונים. המחקר מצביע על כך שקיים קשר בין ערכים להתנהגויות, וכן מצביע על כך שאנשים המאמינים בערך במידה רבה נוהגים להחזיק בעמדות תואמות ולהתנהג באופן ההולם את הערכים שהם מחשיבים. יתר על כן, מחקרים מראים כי קשה מאוד לשנות ערכים, וזאת בניגוד להתנהגות, שקל יותר להשפיע עליה ולעצב אותה. מהמחקר אנו למדים כי דיבור ישיר על ערכים כגון "הצטיינות לימודית היא חשובה" או "עזרה לאֶחָר היא התנהגות מוסרית" נמצא כפחות יעיל מאשר התנהגות הצוות בהתאם לציפיותיהם מהתלמידים.

על כן, יש לכלול בתוכניות לימודים העוסקות בחינוך מכוון ערכים גם ממד של שינוי התנהגותי כדי להשפיע על עמדות וערכים ולתגמל על שינוי התנהגותי חיובי בכיתה. נוסף על כך חשוב שהצוות החינוכי ייתן לתלמידות ולתלמידים דוגמה אישית, ינהג באופן שמשקף את הערכים המוצהרים וגם יתערב בהתנהגות התלמידים ויעיר אם הם לא נוהגים כפי שמצופה מהם.

חשיבותו של הצוות החינוכי בתהליך הקניית הערכים היא רבה, אך דמויות נוספות בחייהם של התלמידים משפיעות על התהליך. ראשית יש לקחת בחשבון את השפעתם של חברי קבוצת השווים, ובעת גיבוש תוכנית התערבות יש לנסות למנף את השפעתה החיובית של הקבוצה. כמו כן יש לקחת בחשבון את השפעת המשפחה על ערכי הילדים והילדות. בעבר נתפס החינוך לערכים במסגרת המשפחה כתהליך חד-כיווני שבו ההורים משפיעים על ערכי ילדיהם. עם הזמן התפתחה ההבנה כי גם ילדים משפיעים על ערכי הוריהם, אם באופן פעיל, כשילדים מנסים במכוון לשנות את ערכי משפחתם, ואם באופן סביל, כאשר לאחד הילדים יש נטיות או ערכים שונים משל משפחתו. על כן יש לנסות למנף את ההשפעה של המשפחה ולערב אותה בתהליך החינוכי כדי לחזק השפעה חיובית על ערכי הילדים.

תחום המדיניות

בתחום המדיניות יש לגבש מדיניות סדורה ועקבית באשר לחינוך מכוון ערכים. מסרים ערכיים עוברים כיום ממשרד החינוך אל השדה באופן שאינו שיטתי ומחושב, ומגוון שחקנים בתוך המערכת ומחוצה לה מעורבים בתהליך. כתוצאה מכך החינוך מכוון ערכים נתון לפרשנות ולשינוי תדיר. המדיניות צריכה לכלול כמה היבטים וביניהם: היבטים קוריקולריים ופדגוגיים, תחומי האחריות של הצוות החינוכי וכן הכשרה ופיתוח מקצועי של כל העוסקים בתחום.

עוד בהקשר זה מצאה הוועדה פער בין תוכניות הלימודים בחינוך מוכוון ערכים לבין יישומן בפועל. פער זה נובע ממתווכים רבי עוצמה, ביניהם הרשויות המקומיות, מנהלי ומנהלות בתי הספר, הרכוזות החברתיות, המורים והמורות, ההורים וגורמי מגזר שלישי. ניכר כי חסר היזון חוזר מן השדה אל המטה והתיאום בין הגוי התוכניות והמפקחים על יישומן איננו מספק.

משום כך ממליצים חברי הוועדה להקים גוף ציבורי ליד משרד החינוך שיהיה אחראי לפתח תכנים, תוכניות, פדגוגיות וכלים בתחום החינוך מוכוון הערכים. גוף נפרד יפחית התערבות שלטונית כזו או אחרת המקדמת ערכים מסוימים או משתמשת באופן לא ראוי בממצאי ההערכה. בתחומי אחריותו של גוף זה יכללו הנושאים הבאים: קביעת מדיניות, תכנון אורך לפי כיתות ושנות לימוד ותכנון רוחב לפי מקצועות ותחומי לימוד, פיתוח חומרים להוראה ולהדרכה, פיתוח מקצועי לעובדי הוראה, הזמנת הערכה בראמ"ה, פרסום הממצאים והפקת לקחים.

כמו כן, גוף זה יגביר את הדיאלוג בין המטה לשטח באיגום הידע הנצבר בתחום, לצד מתן אוטונומיה לגורמי השטח לבצע התאמות נדרשות ושינויים בתוכנית הלימודים ובשיטות ההוראה. הגברת הדיאלוג בין המטה לשטח תיעשה גם באמצעות קבלת היזון חוזר מהשטח על התמודדות עם קשיים ביישום המדיניות וכן בפיתוח מענים מתאימים. חשוב כי גוף זה יהיה מורכב מנציגים מכלל החברות בישראל.

קושי נוסף בתחום הזה קשור לחוסר קוהרנטיות במדיניות. הדבר גורם לחלל שאליו מתקזים ארגונים ועמותות במיקור חוץ, ואלו מקדמים את תחום החינוך לערכים על פי דרכם. בפועל, מדובר במסלול קוריקולרי עוקף משרד החינוך, במיוחד אם התוכניות אינן כרוכות בתשלום. לעיתים התוכניות מעוררות התנגדות בקרב ההורים, ואלו לוחצים להוציאן ממערכת השעות. לפיכך, הוועדה ממליצה להפחית את השפעתם של גורמי החוץ השונים, ובמקום זאת לחזק את הצוות החינוכי בבית הספר, את הרשויות המקומיות ואת אנשי ונשות מטה משרד החינוך.

יתר על כן הוועדה ממליצה בהיבט התוכני לקדם לימודי אזרחות פרואקטיבית המעוגנת בקהילות השונות בישראל ובתפיסה דמוקרטית ליברלית מגוונת. בתוך כך חשוב לחזק את הפרט לצד רגישות לזולת, ולהעניק אוטונומיה למנהלי ולמנהלות בתי הספר להתמקד בערכים המתאימים להם. המלצה זו עולה בקנה אחד עם עקרונות החינוך האזרחי הגלובלי (GCE) המדגיש שוויון וגיוון, יחד עם פיתוח זהות תרבותית, קידום זכויות אדם, עידוד פעילות בין-קבוצתית ומניעת גזענות וקיצוניות אלימה.

בשל החשיבות שיש לחינוך הבלתי פורמלי בחינוך מוכוון ערכים והזיקה הגדלה בינו לבין החינוך הפורמלי התייחסה הוועדה גם למעמדו. בהקשר זה ממליצים חברי הוועדה להסדיר את מעמדו של החינוך הבלתי פורמלי כחלק מתפיסת רצף המערכת החינוכית משעות הבוקר בבית הספר ועד שעות אחר הצהריים, בפעילות החברתית ומחוץ לבית הספר בפעילויות בקהילה. יש ליצור הגדרות מובנות לתחום החינוך הבלתי פורמלי שיכללו התייחסות למספר צירים: האישי, הבין-אישי, הקהילתי, האזרחי, החברתי והמקצועי. בהמשך לכך, על התוכניות הפועלות במסגרת זו להציב מטרות שתואמות לא רק את הציר האישי, אלא נוגעות לכל הצירים ויחד מייצגות את המהות של החינוך הבלתי פורמלי. הערכה של התחום צריכה לכלול בהתאם את התקיימותם של כל הצירים הללו בפעילויות החינוך הבלתי פורמלי. כמו כן, הוועדה ממליצה לבדוק את תהליך הכשרת הרכזים החברתיים. כך למשל, יש לוודא שהם מבינים את תפקידם כראש הצוות הערכי בבית הספר ושהם יודעים ליישם את תפקידם ולהתייחס בפעילויות החברתיות לכלל הצירים לעיל.

תחום התרבות והחברה

חברות כמו ישראל המצויות בקונפליקט חברתי-פוליטי מתמשך חוות מציאות של אי-ודאות, לחץ ותחושות כאב ושכול. כתוצאה מכך החברה מפתחת מרכיבים של זיכרון קולקטיבי ואתוסים המאפשרים הבניה של השקפת עולם קוהרנטית ובתי-משמעות. האתגר החינוכי בהקשר זה הוא לפתח בקרב התלמידים תפיסת עולם הכוללת שייכות לאומית. תפיסה זו יוצרת חוסן אישי ובמקביל גם פתיחות לאחר והכלה של נרטיבים שונים ואף סותרים כדי לקיים חיים משותפים בארץ. ההכלה מתייחסת לא רק לקונפליקט בתוך החברה הישראלית, אלא גם בין ישראל לשכנותיה.

בהקשר זה חשוב לתת לגיטימציה ומקום בשיח לקול הייחודי של המיעוטים, שמאפשר לחוויות ולהתנסויות של מיעוטים להפוך לידע בעל תוקף ולפרקטיקה מעצימה. הכוונה היא לסיפורים המערערים על תפיסות וקולות דומיננטיים בחברה. באמצעות מודעות ליחסי הכוח ולמשאבים הבלתי שוויוניים בחברה ניתן לקדם מרחב שוויוני יותר ולהפחית תופעות של גזענות. צעד כזה יכול לקדם ערכים של גיוון, שוויון והכלה.

לחינוך מוכוון ערכים יש משמעויות מורכבות בחברה מרובת תרבויות, דתות, עדות וקבוצות פוליטיות וחברתיות. כלומר, החינוך אינו ניטרלי ולא כל ערך מתאים לכל התלמידים והתלמידות ולכל מורה וגננת. על כן, השונות המובנית היא ערך בפני עצמו שיש לקבלו כנתון בעידן הנוכחי. עם זאת, השאיפה לרווחה נפשית לא תמיד עולה בקנה אחד עם הרצון לעודד שונות במערכת, שכן ההתאמה האישיותית של האדם לסביבתו (כלומר היותו דומה לאנשים אחרים בסביבתו) היא תנאי חשוב ליצירת רווחה נפשית. אף על פי כן הוועדה ממליצה לעודד גם שונות ערכית בתוך המערכת, שכן היא חשובה לקידום ערכים של פתיחות ומורכבות מחשבתית. קיומן של מערכות ערכים שונות באותה מסגרת, אם מתנהל דיאלוג משמעותי ביניהן, עשוי לעורר דיון ומחשבה ללא פגיעה בהערכתם העצמית של התלמידים והתלמידות.

קידום המודעות לערכים של גיוון, שוויון והכלה צריך להתבצע בשלוש רמות:

- **רמת המאקרו** - יש לתכנן שינוי מערכתי המתייחס לפעילות המערכת החינוכית ולנורמות החברתיות הנהוגות בה, ולא להסתפק בניסיון להשפיע על העמדות והרגשות של היחידים. הוועדה ממליצה לבחון את ההתייחסות בתוכנית הלימודים להיסטוריה של תלמידים מתרבויות ומקהילות מיעוט, לבחון את האופן שבו נוצר הידע ולעודד חשיבה ביקורתית בקרב התלמידים והתלמידות.
- **רמת המיקרו** - מתייחסת להתמודדות של צוותי החינוך עם התנהגויות ועם אמירות גזעניות ומפללות של תלמידים, בין אם הן מכוונות כלפי תלמיד או תלמידה מסוימים ובין אם לא. יש לשים לב בהקשר זה לאינטראקציות היום-יומיות שהופכות את הגזענות לגלויה ולפתח מודעות לסביבה התרבותית, לסביבה החברתית ולסביבה המשפחתית אשר עשויות לעודד או לדכא התנהגות גזענית. בהקשר זה מומלץ לקיים דיונים יזומים בתגובה לאירועים אקטואליים, מצבי מתח, מלחמה ומשברים חברתיים שיאפשרו לתלמידים ולתלמידות דוגמה לחיים ביחד ולצד קונפליקט מתמשך.
- **רמת השיח** - יש להתייחס לתוכנית הלימודים הסמויה² ויש לשים לב לנטייה של צוותים חינוכיים להציב יעדים נמוכים לתלמידים מקבוצות מיעוט או מרקע חברתי-כלכלי נמוך וכן לנטייה לתייג אותם כאוכלוסייה בסיכון (אשר מועדת לפשיעה ולנשירה). תיוגים אלו מייצרים בקרב התלמידים תחושות של חוסר שייכות לבית הספר, תסכול ובדידות וכן עלולים להוביל גם להטיה במדדי ההערכה בהתאם. קושי נוסף שיש להיות מודעים אליו הוא תחושה של חוסר התאמה לנורמות בבית הספר שמתבטאות למשל בלבוש, בצורת הדיבור ובצורות הידע שאיתו הגיעו מהבית.

2 תוכנית הלימודים הסמויה אינה נכתבת באופן מפורש. הכוונה היא למסרים המשתמעים מהתכנים הלימודיים, למשל הזהות המגדרית והאתנית של הדמויות בספרי הלימוד.

תחום הפדגוגיה

הדרך ליישם את העקרונות שתוארו לעיל היא באמצעות פדגוגיה מותאמת לכך. על כן, מומלץ לפתח פדגוגיות חדשניות רפלקטיביות שמתאימות לחינוך מוכוון ערכים, במקביל לפדגוגיות ההוראה והלמידה הקיימות בתחום הידע והמיומנויות. פדגוגיות אלו צריכות להדגיש את שותפות התלמידים בהבניית התכנים הערכיים. דגש נוסף הוא על פיתוח העצמאות המוסרית של התלמידים, שכולל בחירה חופשית, אינטליגנציה מוסרית ומתן אפשרות לטעות. על שיטות הלימוד מסוג זה לעודד חשיבה ודיונים על השימוש המתאים בערכים ובתכונות שיובילו לפיתוח שיקול הדעת בקרב התלמידים והתלמידות.

אחת הפדגוגיות המתאימות לכך היא הפדגוגיה הדיאלוגית המעודדת שיח בין דעות מגוונות ובין אידיאולוגיות פוליטיות, תפיסות דתיות, תרבויות ונרטיבים לאומיים. על פי תפיסה זו ערכים מתגבשים דרך השיח והמפגש עם האחר. חברי הוועדה ממליצים ליצור מרחב פתוח ומכיל המכבד את הזהות האישית של כל תלמיד ותלמידה, ובה בעת מאפשר להם להיפגש ואף להתעמת עם תפיסות עולם שונות משלהם. עוד ממליצים חברי הוועדה לשלב בשיח האזרחי גם היכרות בלתי אמצעית עם אנשים מדתות ומתרבויות שונות וכן לימוד טקסטים קאנוניים של דתות שונות ושל הזרמים השונים ביהדות.

בחברות שמרניות כמו החברה החרדית מומלץ לתחום דיונים שנויים במחלוקת לפי הגבולות הנהוגים בהן, כדי לאפשר לתלמידים להביע מגוון רחב של עמדות, בהתאם לשיח הנהוג בחברה שלהם. צמצום הדיון לסוגיות מקובלות בחברה החרדית הוא שיאפשר לתלמידים את ההתבוננות הביקורתית הנדרשת מהם ואת גיבוש הדעה העצמאית.

תחום המדידה וההערכה

בהתייחסות למדידה והערכה חשוב לשרטט גבול ברור בין הערכה לגיטימית לבדיקת נאמנות פסולה. יש להימנע ממצב שבו ההערכה משמשת כלי עזר לאינדוקטרינציה או משמשת לענישה או תגמול הצוות החינוכי והתלמידים והתלמידות. על כן, משרד החינוך צריך להנחות את צוותי החינוך להשתמש בהערכה באופן מושכל וזהיר לשם שיפור ההוראה והלמידה.

סוגיות מתודולוגיות

הוועדה סבורה כי ניתן למדוד באופן ישיר ערכים של תלמידים ושל סגל ההוראה רק בתנאי שהמדידה אנונימית, אינה מנוצלת לתגמול או לענישה כלשהי ונעשית כדי למדוד תחום ממוקד. מעבר לתנאי הזה, יש להימנע ממדידה ישירה של ערכים. זאת מאחר שמדידה כזו עשויה להיתפס כבדיקת נאמנות ולעורר אנטגוניזם. אם בכל זאת נמדדים ערכי התלמידים, ראוי שהמדידה תיעשה במסגרת מסודרת של מחקר על יעילות תוכניות (הכוונה היא לתוכניות שמטרתן המוצהרת היא להשפיע על ערך זה או אחר).

יתר על כן, בבחירת מוקדי ההערכה כדאי להתמקד בערכים הקשורים לפיתוח סביבה לימודית מיטבית. אשכולות ערכי היסוד שקבע משרד החינוך כוללים מספר גדול של ערכים, ועדיף להתמקד בערכים שהוכח מחקרית שמקדמים מטרות חינוכיות רצויות בבית הספר. לדוגמה, התמקדות בערכים של אהבת הדעת וחדוות הלמידה יספקו מידע שיכול לקדם את המטרה החינוכית של פיתוח לומדים עצמאיים; התמקדות בערך של ערבות הדדית תספק מידע שיכול לקדם את המטרה החינוכית של פיתוח סביבה לימודית תומכת.

הערכה של תוכניות חינוכיות צריכה להתבסס על כמה מקורות מידע ורצוי גם לשלב בין מדידה כמותית

ואיכותנית. נקודה זו חשובה במיוחד משום שתוכני הלימוד בחינוך מוכוון הערכים מגוונים מאוד, בחלקם מורכבים ומאתגרים, וצפויים להשפיע על התלמידים בכמה רמות - קוגניטיבית, רגשית והתנהגותית. על כן, להערכה של תוכנית כלשהי בהשגת מטרות רחבות נדרשת הסתכלות רב־ממדית על השפעת התוכנית ולא ניתן להסתפק רק בכלי מדידה אחד, מושא הערכה אחד או מאפיין אחד. נוסף על כך בבחירת מועדי ההערכה חשוב לבחון את השפעת התוכנית לאורך זמן, משום שהשפעה איננה תוצאה מיידית ועשויה להתרחש זמן מה לאחר מכן.

בבחירת המאפיינים המוערכים בהערכת תוכנית לימודים ניתן להתמקד בצדדים שונים של אותו מאפיין. לדוגמה, להעריך עד כמה תלמידים נותנים כבוד לתלמידים אחרים, או למדוד עד כמה הם נמנעים ממעשים שיכולים לפגוע בכבוד אחרים. אופטימלית, היה רצוי למדוד את שני ההיבטים, אולם ייתכן שמשקולים פרקטיים יוחלט למדוד רק היבט אחד. יתר על כן חשוב לזכור שניסוח השאלה יכול להשפיע על התוצאות המתקבלות, וסביר שלתוצאות התוכנית תהיה השפעה נוספת, ולא רק היעדים הלימודיים הספציפיים לתוכנית זו. למשל, נִצְפָּה שאחת מהתוצאות של יישום תוכנית לימוד המתמקדת בכבוד האדם תהיה שיפור ביחסים בין תלמידים למורים בבית הספר.

על צוותי ההוראה והניהול לעבור הכשרה בנושא הערכה מעצבת במסגרת החינוך מוכוון ערכים. יתר על כן עליהם ללמוד כיצד ההערכה יכולה לסייע להם ביישום חינוך מוכוון ערכים, כיצד לפתח הערכה מתאימה לצורכיהם וכיצד להשתמש בה לשם שיפור ההוראה והלמידה בתחום.

ערכים נותרים יציבים לאורך זמן; אומנם לא פשוט לחולל שינוי ערכי, אך אם תלמידים משנים את ערכיהם בעקבות תהליכים חינוכיים, ההשפעה החיובית על התנהגותם צפויה להשתמר לאורך זמן.

כלים

לנוכח הסוגיות שהוצגו לעיל, חברי הוועדה ממליצים לפתח כלים ייעודיים למדידה ולהערכה של חינוך מוכוון ערכים. מומלץ לא להסתפק בכלי מדידה והערכה נפוצים כגון שאלונים וראיונות, אלא לפתח כלים המבוססים על טכנולוגיות חדשניות ושיטות שעד כה לא נוסו בתחום זה כגון סימולציות, כלים לא ורבליים, רפלקציה ומשחק. כמו כן חשוב למדוד עמדות לצד התנהגויות, בשל הפערים המובנים הקיימים ביניהם. פיתוח כלי המדידה וההערכה צריך להיעשות על ידי אנשי ונשות מקצוע מנוסים אשר יתאימו את כלי המדידה למטרות, לצרכים ולמגבלות בשטח.

בהערכת תוכניות לימודים וחומרי הוראה למידה, אנו ממליצים להכניס לשגרת ההערכה התייחסות לנושא הערכים בכל תוכנית הלימודים מגן הילדים ועד כיתה י"ב, בכל המקצועות. עצם ההתייחסות לנושא זה בניתוח תוכן איכותני של תוכניות הלימודים טרם אישורן, תעורר את מודעותם של מפתחי תוכניות הלימודים לנושא זה. בטווח הארוך מומלץ גם לבחון את כל התוכניות הקיימות ולהטמיע בהן מרכיב זה. עיקרון חשוב נוסף הוא לפרסם את ממצאי ההערכה בשקיפות למפתחי התוכניות, להנהלת המשרד, למורות ולמורים, להורים ולקהל הרחב.

כמו כן, חשוב כי הכלים הנבחרים להערכה ולמידה יאפשרו מיפוי ולא בחינה של התלמידים או הצוות החינוכי. על כן, יש להימנע מלתת ציון בכל הקשור לנושא החינוך מוכוון הערכים אשר יש לו השפעה על התעודה. בחינה של הערכים בידי הצוות החינוכי או מעריכים ומעריכות חיצוניים תעורר תחושה של כפיית ערכים וקביעת נורמה אחת מחייבת. לעומת זאת, מיפוי של הערכים ובדיקת הידע של התלמידים והתלמידות על ערכים מסוימים כמו עבודה בנושא זכויות אדם, יעלו בקנה אחד עם עקרון האחוריות של מערכת החינוך, הבוחנת מעת לעת האם הצוות החינוכי עומד ביעדיו ובמה עליו להתמקד ולהשתפר.

בעת בחירת כלי המדידה וההערכה יש להתייחס לכמה מרכיבים נוספים ובהם:

- ההיבטים הגלויים והסמויים בתוכניות הלימודים (מהם התכנים הגלויים והמוצהרים המופיעים בה, מה נעדר ממנה ומה משתמע בצורה מרומזת מתוך הטקסט)
- מרכיבים הקשורים לסביבה הלימודית כמו הסביבה הפיזית ואקלים בית הספר
- החינוך הבלתי פורמלי והחינוך החברתי בבית הספר.

בבחירת הכלים המתאימים להערכה יש להתייחס גם להיבטים כלכליים של עלויות המדידה וההערכה בתחום זה. כמו כן, יש לבחון גם את נתוני הרקע של הנבדקים - תלמידות, מורים ומנהלות - כדי לקבל תמונת מצב מדויקת ושלמה.

אי לכך ממליצה הוועדה להיעזר בכמה כלים המתאימים במיוחד לתחום זה:

- **כלים איכותניים** - חקרי מקרה, קבוצות מיקוד ומחקרים אתנוגרפיים יכולים להתאים כאשר מיישמים אותם בצורה מושכלת, תוך כדי הסתכלות על מרכיבים רבים אשר רלוונטיים להערכה בתחום. אומנם המחקר האתנוגרפי מצריך השקעת משאבים רבים, אך הוא עשוי להעניק תמונה מקיפה. דיון בדילמות מוסריות מתאים לכל שכבות הגיל אך יש להתאים את הדילמה לגיל הנבדקים ולרמתם. הסקת מסקנות על בסיס דיון בדילמות מחייבת בניית מחוונים מדויקים, וניתן להתאים את הדילמות לסולם ערכים מסוים כמו זה של קולברג או מסלאו.
- **כלים כמותיים** - אלו הם הכלים הזמינים והזולים ביותר לאיסוף נתונים ולניתוחם. הם מתאימים באופן מיוחד למדידה ולהערכה ברמת המאקרו, בין אם מדובר ברמת המדינה או מגזר בתוך המדינה, ובין אם מדובר בהשוואות בין לאומיות. הסקרים מתאימים גם לבדיקת שינויים לאורך זמן.
- **כלים חדשים** - מחקרים ראשוניים בתחום מראים כי יש בכוחה של הסימולציה המדמה סיטואציות מתוך חיי הכיתה ובית הספר לחשוף עמדות והתנהגויות שכלי מדידה והערכה אחרים אינם יכולים לחשוף. לשימוש במשימות ציור או צילום יש פוטנציאל גבוה לקבלת נתונים רלוונטיים, אם כי הכלי אינו מתאים למדידות ברמת המאקרו.